

ФІЛОСОФСЬКА ІСТИНА ТА ІНТЕЛІГЕНТСЬКА ПРАВДА

Микола БЕРДЯЄВ

УДК 101 :130.3

Nikolai Berdyaev

PHILOSOPHICAL TRUTH AND INTELLECTUAL TRUE

В епоху кризи інтелігенції й усвідомлення своїх помилок, в епоху переоцінки старих ідеологій слушно зупинитися і на нашому ставленні до філософії. Традиційне відношення російської інтелігенції до філософії складніше, ніж це може здатися на перший погляд, тому його аналіз зможе розкрити основні духовні риси нашого інтелігентського світу. Кажу про інтелігенцію в традиційно російському сенсі, про нашу гурткову інтелігенцію, котра штучно виділяється із загальнонаціонального життя. Цей своєрідний світ, що жив дотепер замкнутим життям під подвійним тиском, тобто тиском казенщини зовнішньої – реакційної влади – і казенщини внутрішньої – інертності думки і консервативності відчуттів, небезпідставно називають “інтелігентщиною” на відміну від інтелігенції у широкому, загальнонаціональному, загальноісторичному розумінні. Ті російські філософи, яких не хоче знати російська інтелігенція, яких вона відносить до іншого, ворожого світу, теж належать до інтелігенції, але чужої “інтелігентщини”. Яке ж було традиційне відношення нашої специфічної, гурткової інтелігенції до філософії, відношення, що залишилося незмінним, не дивлячись на швидку зміну філософської моди? Консерватизм і відсталість у головній душевній організації в нас поєднувалися із схильністю до новинок, до останніх європейських течій, які ніколи не привласнювалися глибоко. Те ж саме було й у ставленні до філософії.

Перш за все вабить очі, що відношення до філософії було так само малокультурне, як і до інших духовних цінностей. Загалом само-

стійне значення філософії заперечувалося, вона підкорялася утилітарним суспільним цілям. Виняткове, деспотичне панування утилітарно морального критерію, й таке ж крайнє панування народолюбства і пролетаролюбства, поклоніння “народу”, його користі та інтересам, духовна подавленість політичним деспотизмом, – усе це привело до того, що рівень філософської культури став у нас дуже низьким, філософські знання і філософський розвиток були вкрай мало поширені у середовищі нашої інтелігенції. Високу філософську культуру можна було зустріти лише в окремих осіб, які тим самим уже виокремилися зі світу “інтелігентщини”. Однак у нас було не тільки мало філософських знань, вочевидь це біда поправна, в нас панував такий душевний устрій і такий спосіб оцінки всього, що справжня філософія повинна була залишитися закритою і незрозумілою, а філософська творчість – поставати явищем світу іншого, потаємного. Мабуть, дехто й читав філософські книги, зовні розуміли прочитане, але внутрішньо так само мало поєднували його зі світом філософської творчості, як і зі світом краси. Пояснюється це не дефектами інтелекту, а напрямом волі, котра створила традиційне, закам’яніле інтелігентське середовище, котре прийняло у свою плоть і кров народницьке світобачення й утилітарну оцінку, що не зникла й донині. Тривалий час у нас вважалося майже аморальним віддаватися філософській творчості, адже в ній убачали зраду народу й народної справи. Людина, сильно занурена у філософські проблеми, підозрювалася в байдужості до інтересів селян і робітни-

ків. До філософської творчості інтелігенція ставилася аскетично, вимагала стриманості в ім'я свого бога – народу, в ім'я збереження сил для боротьби з дияволом – абсолютизмом. Це народницько-утилітарно-аскетичне відношення до філософії залишилося й у тих інтелігентських напрямів, котрі, як видно, здолали народництво і відмовилися від елементарного утилітаризму, тому що відношення це було закорінене у сфері підсвідомого. Психологічні першооснови такого відношення до філософії, та і взагалі до творення духовних цінностей, слушно висловити так: *інтереси розподілу й урівнювання у свідомості і відчуттях російської інтелігенції завжди домінували над інтересами продукування і творчості*. Це однаково вірно і відносно царини матеріальної, і стосовно сфери духовної: до філософської творчості російська інтелігенція ставилася так само, як і до економічного виробництва. Вона завжди охоче приймала ідеологію, у якій центральне місце відводилося проблемі розподілу і рівності (тут і справді їй довір'я не мало меж), а вся творчість була в проторенні. До ідеології ж, яка в центрі ставить творчість і цінності, інтелігенція ставилася підозріло, з наперед виробленим вольовим рішенням знехтувати і звинуватити. Таке відношення занапастило філософський талант М.К. Михайловського, рівно як і великий художній талант Гл. Успенського. Багато хто утримувався від філософської і художньої творчості, оскільки вважали це справою аморальною з погляду інтересів розподілу і рівності, бачили у цьому зраду народному благу. В 70-і роки [XIX століття] був у нас навіть час, коли читання книг і збільшення знань уважалося не особливо цінним заняттям і коли морально засуджувалося жадання просвіти. Година цього народницького темного осатаніння пройшла вже давно, але бацила залишилася в крові. В революційні дні знову повторилося гоніння на знання, на творчість, на вище життя духу. Та й до наших днів залишається в крові інтелігенції все той же заквас. Домінують усе ті ж моральні розмірковування, які б нові слова не привласнювалися на поверхні. Дотепер ще наша інтелігент-

на молодь не може визнати самостійного значення науки, філософії, просвіти, університетів, дотепер ще підпорядковує [свій розум] інтересам політики, партій, рухів і гуртків. Захисників безумовного й незалежного знання, знання як першопочатку, що підноситься над суспільною нагальністю дня, все ще підозрюють у реакційності. І цій неповазі до *святині знання* немало сприяла завжди діяльність міністерства народної освіти. Політичний абсолютизм і тут настільки спотворив душу передової інтелігенції, що новий дух лише насилу пробивається у свідомість молоді¹.

Але не можна сказати, щоб філософські теми і проблеми були чужі російській інтелігенції. Можна навіть стверджувати, що наша інтелігенція завжди цікавилася питаннями філософського гатунку, хоча і не у філософській їх постановці: вона вмудрялася винятково найпрактичнішим суспільним інтересам надавати філософського характеру, конкретне й окремішне вона перетворювала на абстрактне і загальне, питання аграрне або робітниче уявлялися їй такими, що мають вагу світового виряткування, а соціологічні вчення забарвлювалися для неї майже в богословські барви. Межа ця відобразилася в нашій публіцистиці, яка навчала сенсу життя і була не стільки конкретною і практичною, скільки відстороненою і філософською навіть у розгляді проблем економічних. Західництво і слов'янофільство – не тільки публіцистичні, але і філософські напрями. В. Белінський, один з батьків російської інтелігенції, погано знав філософію і не володів філософським методом мислення, хоча його все життя мучили прокляті питання – питання порядку світового і філософського. Тими ж філософськими питаннями зайняті герої Л. Товстого і Ф. Достоевського. У 60-і роки [XIX ст.] філософія була в загоні й зневірі, зневажався П. Юркевич, який, принаймні, був справжнім філософом порівняно з І. Чернишевським. Проте характер тодішнього захоплення матеріалізмом, самою елементарною і низькою формою філософування, все ж відображав інтерес до питань формату філософського і світового. Російська інтелігенція хотіла жити і визначати своє відношення до найпрактичніших і найбільш прозаїчних сторін суспільного життя на підставі

¹ Прим. до другого вид. Слушність моєї характеристики інтелігентської психології блискуче підтверджується характером полеміки, що розгорілася навколо "Віх". Не очікував я лишень, що нездатність критикувати по суті цю духовно-реформаторську роботу виявилася вкрай всезагальною.

матеріалістичного катехізису і матеріалістичної метафізики. В 70-і роки інтелігенція захоплювалася позитивізмом, і її володар дум – М.К. Михайловський був філософом, сповідуючи інтереси думки і розмах думки, хоча й без справжньої школи і без достеменних знань. До П.Л. Лаврова, людини великих знань і широти думки, хоча й позбавленого творчого таланту, інтелігенція зверталася за філософським обґрунтуванням її революційних соціальних поривань. І Лавров давав філософську санкцію прагненням молоді, звичайно починаючи своє обґрунтування здалеку, із просвічення туманних мас. В інтелігенції завжди були свої гурткові, інтелігентські філософи і своя наставлена філософія, відірвана від світових філософських традицій. Ця доморощена і майже сектантська філософія задовольняла глибокій потребі нашої інтелігентської молоді мати “світобачення”, котре відповідає на всі засадові питання життя і поєднує теорію із суспільною практикою. Нужденність у цілісному суспільно-філософському світобаченні – базова потреба нашої інтелігенції в роки юності, і володарями її дум ставали лише ті [персоналії], які із загальної теорії виводили санкцію її визвольних суспільних домагань, її демократичних інстинктів, її вимог справедливості у що б то не було. В цьому відношенні класичними “філософами” інтелігенції були Чернишевський і Писарєв у 60-і роки, Лавров і Михайловський у 70-і. Для філософської творчості, для духовної культури нації письменники ці майже нічого не давали, але вони відповідали потребі інтелігентної молоді у світобаченні й обґрунтовували теоретично життєві прагнення самої інтелігенції; дотепер ще вони залишаються інтелігентськими вчителями і з любов’ю читаються в епоху ранньої молодості. В 90-і роки з виникненням марксизму різко підвищилися розумові інтереси інтелігенції, молодь почала європеїзуватися, стала читати наукові книги, виключно емоційний народницький тип став змінюватися під впливом інтелектуалістичної течії. Потреба у філософському обґрунтуванні своїх соціальних поривань стала задовольнятися діалектичним матеріалізмом, а потім неокантіанством, яке належного обшвиру не набуло, зважаючи на свою філософську складність. “Філософом” епохи став Бельтов-Плеханов, який витіснив Михайловського із сердець молоді. Потім на сцену з’явився Авенаріус і Мах, які були проголошені філософськими рятівниками проле-

таріату, і панове Богданов і Луначарський зробилися “філософами” соціал-демократичної інтелігенції. З другого боку, виникли течії ідеалістичні і містичні, але то була вже зовсім інша течія у російській культурі. Марксистські перемоги над народництвом не привели до глибокої кризи природи російської інтелігенції, вона залишилася старовірчою і народницькою й у європейському одіянні марксизму. Вона заперечувала себе у соціал-демократичній теорії, хоча сама ця теорія була в нас лише ідеологією інтелігентської гуртківщини. І відношення до філософії залишилося колишнім, якщо не “зважати на ту критичну течію в марксизмі, яка потім перейшла в ідеалізм, але широкої популярності серед інтелігенції не мала.

Інтерес широких кіл інтелігенції до філософії вичерпувався потребою у філософському санкціонуванні її суспільних настроїв і прагнень, які від філософської роботи думки не коливаються і не переоцінюються, залишаються непорушними, як догмати. Інтелігенцію не цікавить питання, істинна чи помилкова, скажімо, теорія знання Маха, її вабить лише те, благодатна чи ні ця теорія ідеї соціалізму: чи послужить вона благу та інтересам пролетаріату; її цікавить не те, чи можлива метафізика і чи існують метафізичні істини, а лише те, чи не нашкодить метафізика інтересам народу, чи не відверне від боротьби із самодержавством і від служіння пролетаріату. Інтелігенція готова прийняти на віру всяку філософію за тієї умови, щоб вона санкціонувала її соціальні ідеали, і без критики відкине всіляку, найглибшу і найбільш істинну філософію, якщо вона буде запідозрена в несприятливому або просто критичному відношенні до цих традиційних настроїв та ідеалів. Ворожість у ставленні до ідеалістичних і релігійно-містичних течій, ігнорування оригінальної і повної творчих задатків російської філософії засновані на цій “католицькій” психології. Суспільний утилітаризм в оцінках усього, поклоніння “народу” – то селянству, то пролетаріату – все це залишається моральним догматом для більшої частини інтелігенції. Вона навіть І. Канта почала читати тільки тому, що критичний марксизм обіцяв з допомогою Канта обґрунтувати соціалістичний ідеал. Потім взялася навіть за насилу переварюваного Авенаріуса, оскільки його найабстрактніша, “чистісінька” філософія, звісно, без його відома і без його провини, була раптом презентована як філософія соціал-демократів “більшовиків”.

У цьому своєрідному відношенні до філософії позначилася, звичайно, вся наша малокультурність, примітивна недиференційованість, слабка свідомість безумовної цінності істини і помилка моральної думки. Вся російська історія виявляє слабкість самостійних змоглядних інтересів. Але позначилися тут і задатки рис позитивних і ціннісних – жага цілісного світобачення, у якому теорія зливається з життям, палке бажання віри. Інтелігенція небезпідставно ставиться негативно і підозріло до абстрактного академізму, до розтину живої істини, і в її вимозі цілісного відношення до світу і до життя можна розпізнати межу несвідомої релігійності. Її потрібно різко розділити “правицю” і “лівицю” в традиційній психології інтелігенції. Не можна ідеалізувати цю слабкість теоретичних філософських інтересів, цей низький рівень філософської культури, відсутність ґрунтовних філософських знань і нездатність до серйозного філософського мислення. Не варто ідеалізувати і цю майже маніакальну схильність оцінювати філософські вчення і філософські істини за критеріями політичними та утилітарними, цю нездатність розглядати явища філософської і культурної творчості сутнісно, з погляду абсолютної їх цінності. В даний момент історії інтелігенція потребує не самовихваляння, а самокритики. До нової свідомості ми можемо перейти лише через покаяння і самовикриття. В реакційні 80-і роки [XIX ст.] із самовихвалянням говорили про наші консервативні, істинно російські чесноти, і Вол. Соловйов здійснив важливу справу, викриваючи цю частину суспільства, закликаючи до самокритики і покаяння, до розкриття наших недуг. Потім настала доба, коли заговорили про нашу радикальну, теж суто російську, добродійність. В цю епоху треба закликати іншу частину суспільства до самокритики, покаяння і викриття немочей. Не можна вдосконалюватися, якщо перебуваєш у захопленні від власних великих властивостей, – від цієї п’янкої радості згасають й достеменно великі достоїнства.

Із російською інтелігенцією через історичне її положення трапилося ось таке нещастя: любов до зрівняльної справедливості, до суспільного добра, до народного блага паралізувала любов до істини, майже знищила інтерес до неї. А *філософія є школа любові*

до істини, щонайперше до істини. Інтелігенція не могла безкорисливо віднестися до філософії, тому що корисливо ставилася до самої істини, вимагала від неї, щоб вона стала знаряддям суспільного перевороту, народного благополуччя, людського щастя. Вона йшла на спокусу великого інквізитора, який вимагав відмови від істини в ім’я щастя людей. Основна моральна думка інтелігенції вкладається у формулу: нехай згине істина, якщо від загибелі її народу краще житиметься, якщо люди будуть щасливішими; геть істину, якщо вона стоїть на шляху заповітного заклик “геть самодержавство”. Виявилось, що помилково направлене людинолюбство вбиває боголюбство, оскільки любов до істини, як і до краси, як і до всякої абсолютної цінності, є вираз любові до Божества. Причому людинолюбство це було помилковим, оскільки не засновувалося на справжній пошані до людини, до рівного і рідного по Єдиному Батькові; воно було, з одного боку, співчуттям і жалістю до людини з “народу”, а з другого – перетворювалося у людинопоклонство і народопоклонство. Справжня ж любов до людей – це любов не проти істини і Бога, а в істині і в Бозі, не жалість, котра заперечує гідність людини, а визнання рідного Божого образу в кожній людині. В ім’я помилкового людинолюбства і народолубства в нас виробився стосовно філософських шукань і течій метод запідозрення і розшуку. По суті у сферу філософії ніхто й не входив; народникам забороняла входити помилкова любов до селянства, марксистам – помилкова любов до пролетаріату. Однак подібне відношення до селянства і пролетаріату було недоліком поваги до абсолютного значення людини, оскільки таке значення узаданено на божому, а не на людському, на істині, а не на інтересі. Авенаріус виявився краще за Канта чи Гегеля не тому, що у його філософії побачили істину, а тому, що уявили, ніби Авенаріус більш сприяє соціалізму. А це й означає, що інтерес поставлений вище за істину, що людське вище божого. Спростовувати філософські теорії на тій підставі, що вони не сприяють народництву або соціал-демократії, значить зневажати істину. Філософа, запідозреного у “реакційності” (а що тільки в нас не називається “реакційним”!), ніхто не стане слухати, тому що сама собою філософія та істина мало кого цікавлять. Гуртковим відсебенькам пана Богданова завжди віддадуть перевагу перед чудовим та ори-

гінальним російським філософом Лопатіним, адже його філософія вимагає серйозної розумової роботи, і з неї не витікає ніяких програмних гасел; а до філософії Богданова можна віднести винятково емоційно, і вона вся вкладається у п'ятикопійкову брошуру. В російській інтелігенції раціоналізм свідомості поєднувався із різкою емоційністю й водночас із слабкістю самоцінного розумового життя.

І до філософії, як і до інших сфер життя, в нас переважало демагогічне відношення: суперечки філософських напрямків в інтелігентських гуртках носили демагогічний характер і супроводжувалися негідним погляданням урізноміч з метою дізнатися, кому що сподобається і яким інстинктам що відповідає. Ця демагогія деморалізує душу нашої інтелігенції і створює гнітючу атмосферу. Розвивається моральне боягузтво, згасає любов до істини і відвага думки. Закладене в душі російської інтелігенції жадання справедливості на землі, священна у своїх засновках жага [істини], спотворюється. Моральний пафос вироджується в мономанію. “Класові” пояснення різних ідеологій і філософських учень перетворюються в марксистів у якусь хворобливу нав'язливу ідею. І ця мономанія заразила в нас велику частину “лівих”. Розподіл філософії на “пролетарську” і “буржуазну”, на “ліву” і “праву”, утвердження двох істин – корисної і шкідливої – все це ознаки розумового, морального і загальнокультурного декадансу [тобто занепаду]. Шлях цей веде до розкладання загальнообов'язкової універсальної свідомості, з якою пов'язана гідність людства і зростання його культури.

Російська історія створила інтелігенцію з такою душевною організацією, якій був неприйнятний об'єктивізм та універсалізм, за яких не могло бути справжньої любові до об'єктивної, вселенської істини і цінності. До об'єктивних ідей, до універсальних норм російська інтелігенція ставилася недовірливо, оскільки припускала, що подібні ідеї і норми перешкоджають боротьбі із самодержавством і не будуть служити “народу”, благо якого ставилося вище за вселенську істину і добро. Це – фатальна властивість російської інтелігенції, вироблена в ході її сумної історії, властивість, за яку повинна відповісти і наша історична

влада, котра калічила російське життя і згубним чином штовхаючи інтелігенцію винятково на боротьбу проти політичного та економічного гніту, привела до того, що у її свідомості європейські філософські вчення сприймалися в спотвореному вигляді, пристосовувалися до специфічно інтелігентських інтересів, а багатющі явища філософської думки зовсім ігнорувалися. Спотворений і до домашніх умов пристосований у нас і науковий позитивізм, й економічний матеріалізм, й емпіріокритицизм, і неокантіанство, і ніцшеанство.

Науковий позитивізм був сприйнятий російською інтелігенцією вповні мінливо, зовсім ненауково, й відігравав абсолютно не ту роль, що в Західній Європі. До “науки” і “науковості” наша інтелігенція відносилася з повагою і навіть з ідолопоклонством, але під наукою розуміла особливий матеріалістичний догмат, під науковістю – особливу віру, й завжди – догмат і віру, що викривають зло самодержавства, брехню буржуазного світу, тобто віру, котра рятує народ або пролетаріат. Науковий позитивізм, як і все західне, був сприйнятий у самій крайній формі і перетворений не тільки на примітивну метафізику, а й ще на особливу релігію, що замінює всі колишні релігії. І сама наука та науковий дух не щепилися в нас, були сприйняті не широкими масами інтелігенції, а лише небагатьма. Учені ніколи не користувалися в нас особливою пошаною і популярністю, і якщо вони були політичними індиферентистами, то сама наука їх вважалася не справжньою. Інтелігентна молодь починала навчатися науці за Писаревим, за Михайловським, за Бельтовим, за своїми домашніми, гуртковими “вченими” і “мислителями”. Про справжніх учених багато хто навіть не чув. Дух наукового позитивізму сам по собі не прогресивний і не реакційний, він просто зацікавлений у дослідженні істини. Ми ж під науковим духом завжди розуміли політичну прогресивність і соціальний радикалізм. Цей дух самодостатньо не виключає ніякої метафізики і жодної релігійної віри, хоча також й не утверджує ніякої метафізики і жоднісінької віри². Ми ж під науковим позитивізмом завжди розуміли радикальне заперечення всякої метафізики і будь-якої релігійної віри, або, точніше, науковий позитивізм був для нас тотожний

² Маю на увазі не філософський позитивізм, а науковий. Захід створив науковий дух, котрий і там був перетворений у знаряддя боротьби проти релігії й метафізики. Але Заходу чужедушні слов'янські крайнощі; Захід створив науку релігійно і метафізично нейтральну.

з матеріалістичною метафізикою і соціально революційною вірою. Жоден містик, жодний віруючий не може заперечувати наукового позитивізму і науки. Між наймістичнішою релігією і найпозитивнішою наукою не може існувати ніякого антагонізму, оскільки сфери їх компетенції доконче різні. Релігійна і метафізична свідомості справді заперечують єдиність науки і верховенство наукового пізнання в духовному житті, але сама-то наука може лише виграти від такого обмеження її ареалу. Об'єктивні і наукові фрагменти позитивізму були нами погано сприйняті, але тим більш пристрасно були сприйняті ті елементи, які перетворювали його на віру, в завершене світобачення. Привабливою для російської інтелігенції була не об'єктивність позитивізму, а його суб'єктивність, що обоожнювала людство. В 70-і роки [XIX ст.] позитивізм був перетворений Лавровим і Михайловським у "суб'єктивну соціологію", яка стала доморощеною гуртковою філософією російської інтелігенції. Вол. Соловйов дуже дотепно сказав, що російська інтелігенція завжди мислить дивним силогізмом: людина походить від мавпи, отже, ми повинні любити один одного. Та й науковий позитивізм був сприйнятий російською інтелігенцією виключно у значенні цього силогізму. Він був лише знаряддям для утвердження царства соціальної справедливості і для повного винищення тих метафізичних і релігійних ідей, на яких, за догматичним припущенням інтелігенції, ґрунтоване царство зла. Чичерін був набагато більш вченою людиною і в науково об'єктивному сенсі набагато більшим позитивістом, ніж Михайловський, що не заважало йому бути метафізиком-ідеалістом і навіть віруючим християнином. Але наука Чичеріна була емоційно далека і неприйнятна для російської інтелігенції, а наука Михайловського – близька і мила. Потрібно, нарешті, визнати, що "буржуазна" наука і є справжня, об'єктивна наука, "суб'єктивна" ж наука наших народників і "класова" наука наших марксистів мають більше загального з особливою формою віри, ніж з наукою. Справедливість вищесказаного підтверджується всією історією наших інтелігентських ідеологій: і матеріалізмом 60-х років, і суб'єктивною соціологією 70-х, й економічним матеріалізмом російського штибу.

Економічний матеріалізм був так само невірно сприйнятий і піддався таким самим спотворенням на російському ґрунті, як і науковий

позитивізм узагалі; він є вчення переважно об'єктивне, що ставить у центр соціального життя суспільства об'єктивний стрижень виробництва, а не суб'єктивне джерело розподілу. Вчення це бачить сутність людської історії у творчому процесі перемоги над природою, в економічному творенні та організації продуктивних сил. Весь соціальний лад з властивими йому формами розподільної справедливості, всі суб'єктивні настрої соціальних груп підлеглі цьому об'єктивному виробничому першопочатку. І потрібно сказати, що в об'єктивно-науковій стороні марксизму було здорове зерно, яке утверджував і розвивав найкультурніший з наших учених-марксистів – П.Б. Струве. Взагалі економічний матеріалізм і марксизм був у нас осягнутий кривотлумачно, був сприйнятий "суб'єктивно" і пристосований до традиційної психології інтелігенції. Економічний матеріалізм утратив свій об'єктивний характер на російському підґрунті, виробничо-творчий момент був відсунутий на другий план, а на перший виступила суб'єктивно-класова сторона соціал-демократизму. Марксизм піддався в нас народницькому переродженню, економічний матеріалізм перетворився на нову форму "суб'єктивної соціології". Російськими марксистами оволоділа виняткова любов до рівності та виняткова віра в близькість соціалістичного кінця і можливість досягти його саме в Росії мало не раніше, ніж на Заході. Момент об'єктивної істини остаточно потону в фрагменті суб'єктивному, в "класовому" погляді і класовій психології. В Росії філософія економічного матеріалізму перетворилася виключно на "класовий суб'єктивізм", навіть у класову пролетарську містику. В світлі подібної філософії свідомість не могла бути обернена на об'єктивні умови розвитку Росії, а закономірно була поглинена досягненням абстрактного максимуму для пролетаріату, максимуму з погляду інтелігентської гуртківщини, не охочої знати ніяких об'єктивних істин. Умови російського життя унеможлилювали процвітання об'єктивної суспільної філософії і науки, котрі розумілися суб'єктивно-інтелігентськи.

Неокантіанство піддалося в нас меншому спотворенню, оскільки користувалося меншою популярністю і [локальним] розповсюдженням. Але все таки був період, коли ми вкрай винятково хотіли використовувати його для критичного реформування марксизму і для нового обґрунтування соціалізму. Навіть об'єк-

тивний і науковий Струве у першій своїй книзі прогрішив надміру соціологічним тлумаченням теорії пізнання Ріля, дав його гносеологізму сприятливе для економічного матеріалізму трактування. А Зіммеля свого часу в нас вважали майже марксистом, хоча з марксизмом він має мало загального. Потім неокантіанський і неофіхтеанський дух став для нас знярядям звільнення від марксизму й позитивізму і [водночас] способом виразу визрілих ідеалістичних настроїв. Саме творчих неокантіанських традицій у російській філософії й не було, справжня російська філософія йшла іншим шляхом, про який мовитиметься нижче. Справедливість вимагає визнати, що інтерес до Канта, до Фіхте, до німецького ідеалізму підвищив наш філософсько-культурний рівень і послужив містком до вищих форм філософської свідомості.

Незрівнянно більшому спотворенню був підданий у нас емпіріокритицизм. Ця найабстрактніша і найвитонченіша форма позитивізму, що постала на традиціях німецького критицизму, була сприйнята мало не як нова філософія пролетаріату, з якою панове Богданов, Луначарський та інші визнали за можливе поводитися по-домашньому, як зі своєю власністю. Гносеологія Авенаріуса настільки загальна, формальна й абстрактна, що не визначає наперед ніяких метафізичних питань, тому що він вдався навіть до буквеної символіки, щоб не узалежнюватися ні від яких онтологічних положень. Він жахливо боїться всяких залишків матеріалізму, спіритуалізму і т. ін. Біологічний матеріалізм так само для нього неприйнятний, як і всіляка форма онтологізму. Ілюзорний біологізм системи Авенаріуса не повинен вводити в оману, [адже] це суто формальний і найзагальніший біологізм, що його міг би прийняти будь-який “містик”. Один з найрозумніших емпіріокритицистів, Корнеліус, визнав навіть за можливе помістити серед п е р е д в и я в л е н о г о божество. Наша ж марксистська інтелігенція сприйняла і витлумачила емпіріокритицизм Авенаріуса виключно в дусі біологічного матеріалізму, оскільки “це виявилось вигідним для виправдання матеріалістичного розуміння історії”. Емпіріокритицизм став не тільки філософією соціал-демократів, але навіть соціал-демократів “більшовиків”. Бідний Авенаріус

і не підозрював, що в суперечки російських інтелігентів “більшовиків” і “меншовиків” буде вплутано його безневинне і далеке від житейської боротьби ім'я. “Критика чистого досвіду” раптом виявилася мало не “символічною книгою” революційного соціал-демократичного віросповідання. У широких колах марксистської інтелігенції навряд чи читали Авенаріуса, тому що читати його не легко, і багато хто, ймовірно, щиро думають, що саме він був найрозумнішим “більшовиком”. Насправді ж Авенаріус так само мало мав відношення до соціал-демократії, як і будь-який інший німецький філософ, його філософією з не меншим успіхом могла б скористатися, наприклад, ліберальна буржуазія і навіть виправдовувати Авенаріусом свій ухил “управо”. Головне ж тут слушно сказати, що якби Авенаріус був такий простий, як це уявляється п. Богданову, Луначарському та ін., якби його філософія була біологічним матеріалізмом з головним мозком у центрі, то йому не потрібно було б винаходити різних систем С, звільнених від усяких передумов, і не був би він визнаний розумом сильним, залізно логічним, як це тепер доводиться визнати навіть його супротивникам³. Щоправда, емпіріокритичні марксистки не називають уже себе матеріалістами, даючи на відкуп матеріалізм таким відсталим “меншовикам”, як Плеханов та ін., хоча сам емпіріокритицизм набуває в них забарвлення матеріалістичного і метафізичного. Г. Богданов старанно проповідує примітивні метафізичні відсебенки, марно згадуючи імена Авенаріуса, Маха й інших авторитетів, а п. Луначарський вигадав навіть нову релігію пролетаріату, ґрунтуючись на тому ж Авенаріусі. Європейські філософи здебільшого відсторонені і надто відірвані від життя, і не підозрюють, яку роль вони відіграють у наших гурткових, інтелігентських суперечках і сварках, й були б украй здивовані, якби їм розказали, як їхні важкі роздуми перетворюються на легковажні брошури.

Але вже зовсім сумна доля спіткала в нас Ніцше. Цей самотній ненависник всілякої демократії піддався в нас найбезсоромнішій демократизації. Ніцше був почастиною розтягнений, усім став у нагоді, кожному для своїх домашніх цілей. Раптом з'ясувалося, що Ніцше, який так і помер, думаючи, що він нікому не потрібен й усамотнений на високій горі,

³ Авенаріусу не вдалося звільнитися від “передумов”, його гносеологічний погляд дуже непослідовний, пахне і “матеріалізмом”, і “спіритуалізмом”, і чим завгодно, але не простий.

що він [натомість] найпотрібніший для відсвіжування і віджвавлення марксизму. З одного боку, в нас заворушилися цілі стада ніцшеанців-індивідуалістів, а з іншого – Луначарський приготував вінегрет з Маркса, Авенаріуса і Ніцше, який багато кому припав до смаку, здався пікантним. Бідний Ніцше і бідна російська думка! Якого тільки харчу не подають голодній російській інтелігенції, і все вона приймає, все споживає, в надії, що буде переможене зло самодержавства і буде звільнений народ. Боюся, що і найметафізичніші і наймістичніші вчення будуть у нас також пристосовані для домашнього вжитку. А зло російського життя, зло деспотизму і рабства не буде цим переможене, оскільки воно не перемагається спотвореним засвоєнням різних крайніх учень. І Авенаріус, і Ніцше, та й сам Маркс, дуже мало нам допоможуть у боротьбі з нашим віковичним злом, що спотворило нашу природу і що зробило нас такими несприйнятливими до об'єктивної істини. Інтереси теоретичної думки в нас були принижені, але найпрактичніша боротьба зі злом завжди набувала характеру сповідування абстрактних теоретичних учень. Істинною в нас називалася та філософія, яка допомагала боротися із самодержавством в ім'я соціалізму, а істотною складовою самої боротьби визнавалося обов'язкове сповідування такої “істинної” філософії.

Ті ж самі психологічні особливості російської інтелігенції привели до того, що вона прогавила оригінальну російську філософію, рівно як і філософський зміст великої російської літератури. Мислитель такого калібру, як Чаадаєв, був зовсім не помічений і не був зрозумілий навіть тими, хто про нього згадували. Здавалося, були всі підстави до того, щоб Вол. Соловйова визнати за нашого національного філософа, щоб біля нього створити національну філософську традицію. Адже не може створитися ця традиція довкола Когена, Віндельбанда або іншого якого-небудь німця, чужинницького російській душі. Соловйовим могла б пишатися філософія будь-якої європейської країни. Але російська інтелігенція Вол. Соловйова не читала і не знала, не визнала його своїм. Філософія Соловйова глибока й оригінальна, але вона не обґрунтовує соціалізму, вона чужа і народництву, і марксизму, не може бути зручно перетворена на знаряддя боротьби із самодержавством і тому не давала інтелігенції відповідного “світогляду”, виявилася чужою, більш далекою, ніж “марксист” Аве-

наріус, “народник” От. Конт та інші іноземці. Найбільшим російським метафізиком був, звичайно, Ф. Достоевський, проте його метафізика була зовсім не під силу широким прошаркам російської інтелігенції, він підозрювався у всілякій “реакційності”, та й справді давав до того привід. Із сумом потрібно сказати, що метафізичний дух великих російських письменників й не відчула собі рідним російська інтелігенція, будучи налаштованою позитивно. І залишається відкритим, хто саме національні, чи письменники ці, чи інтелігентський світ у своїй панівній свідомості. Інтелігенція й Л. Толстого не визнала по-справжньому за свого, але йшла на примирення з ним за його народництво і свого часу підпала під духовний вплив толстовства. В толстовці була все та ж вороженча до вищої філософії, до творчості, до визнання гріховності цієї розкоші.

Особливо сумним уявляється мені наполегливе небажання російської інтелігенції познайомитися із витоками російської філософії. А російська філософія не вичерпується таким блискучим явищем, як Вол. Соловйов. Зародки нової філософії, що долають європейський раціоналізм на ґрунті вищої свідомості, можна знайти вже у Хом'якова. Остеронь стоїть досить масштабна фігура Чичеріна, у якого багато чому можна було б повчитися. Потім Козлов, кн. С. Трубецької, Лопатін, М. Лоський, нарешті, маловідомий В. Несмелов – найглибше явище, породжене відірваним і далеким інтелігентському серцю підґрунтям духовних студій. У російській філософії є, звичайно, багато відтінків, але є й щось загальне, щось своєрідне, утворення якоїсь нової філософської традиції, відмінної від панівних звичаїв сучасної європейської філософії. Російська філософія у визначальній своїй тенденції продовжує великі філософські традиції минулого, грецькі і німецькі, в ній живий ще дух Платона і дух класичного німецького ідеалізму. Але німецький ідеалізм зупинився на стадії крайньої абстрагованості і крайнього раціоналізму, завершеного Гегелем. Російські філософи, починаючи з Хом'якова, дали гостру критику відірваного [від життя] ідеалізму і раціоналізму Гегеля і переходили не до емпіризму, не до неокритицизму, а до к о н - к р е т н о г о і д е а л і з м у, до онтологічного реалізму, до містичного заповнення розуму європейської філософії, що втратив живе буття. І в цьому не можна не бачити творчих задатків нового шляху для філософії. Росій-

ська філософія приховує у собі релігійний інтерес і примиряє знання і віру. Дотепер вона не давала “світогляду” в тому розумінні, який тільки і цікавий для російської інтелігенції, в гуртковому сенсі. До соціалізму філософія ця прямого відношення не має, хоча кн. С. Трубецької і називає своє вчення про соборність свідомості метафізичним соціалізмом; політикою філософія ця у прямому розумінні слова не цікавиться, хоча у кращих її представників й було приховане релігійне прагнення царства Божого на землі. Але в російській філософії є риси, що ріднять її з російською інтелігенцією, – жадання цілісного світобачення, органічного злиття істини і добра, знання і віри. Ворожість до абстрактного раціоналізму можна знайти навіть в академічно налаштованих російських філософів. І я думаю, що конкретний ідеалізм, пов’язаний з реалістичним ставленням до буття, міг би стати основою нашої національної філософської творчості і міг би створити національну філософську традицію⁴, якої ми так потребуємо. Швидкоплинному захопленню модними європейськими вченнями має бути протиставлена традиція, традиція ж повинна бути й універсальною, і національною, – тоді лише вона плідна для культури. У філософії Вол. Соловйова і духовно споріднених йому російських філософів живе універсальна традиція, загальноєвропейська і загальнолюдська, але деякі тенденції цієї філософії могли б створити і традицію національну. Це привело б не до ігнорування і не до спотворення всіх значних явищ європейської думки, ігнорованих і перекручених нашою космополітично налаштованою інтелігенцією, а до більш глибокого і критичного проникнення у сутність цих явищ. Нам потрібні не гурткові відсебеньки, а серйозна філософська культура, універсальна і водночас національна. І справді, Вол. Соловйов і кн. С. Трубецької – кращі європейці, ніж п. Богданов і Луначарський; вони були носіями світового філософського духу й одночасно національними філософами, оскільки заклали основи філософії конкретного ідеалізму. Історично вироблені забобони привели російську інтелігенцію до того настрою, коли вона не могла побачити у вітчизняній філософії обґрунтування свого правдопошуку-

вання. Адже інтелігенція наша дорожила с в о б о д о ю і притримувалася філософії, у якій немає місця для свободи; дорожила о с о б и с т і с т ю і притримувалася філософії, у якій немає місця для особистості; дорожила с м и с л о м п р о г р е с у і притримувалася філософії, у якій немає місця для цього смислу; дорожила с о б о р н і с т ю л ю д с т в а і дотримувалася філософії, у якій немає місця для соборності; дорожила с п р а в е д л и в і с т ю і всілякими високими речами і притримувалася філософії, у якій немає місця для справедливості і немає місця для чого б то не було високого. Це майже суцільна, вироблена всією нашою історією аберация [тобто відхилення] свідомості. Інтелігенція, принаймні у кращій своїй частині, фанатично була готова до самопожертвування і не менше фанатично сповідувала матеріалізм, що заперечував усяке самопожертвування; атеїстична філософія, котрою завжди захоплювалася революційна інтелігенція, не могла санкціонувати ніякої святині, тоді як інтелігенція самій цій філософії надавала характеру священного і поцінювала свій матеріалізм і свій атеїзм фанатично, майже по католицьки. Творча філософська думка повинна усунути цю аберацию свідомості і вивести її з тупика. Хто знає, яка філософія стане в нас модною взавтра, – це, мабуть, прагматична філософія Джемса і Бергсона, яких використовують подібно Авенаріусу й ін., або ще яка-небудь новинка. Але від цього ми не здійснимо поступу ні на крок уперед в нашому філософському розвитку.

Традиційна ворожість російської інтелігенції до філософської роботи думки позначилася і на характері новітньої російської містики. “Новий шлях”, журнал релігійних пошуків і містичних настроїв, найбільше страждав відсутністю ясної філософської свідомості, відносився до філософії майже з презирством. Найчудовіші наші містики – Розанов, Мережковський, В’яч. Іванов, хоча й дають багатий матеріал для нової постановки філософських тим, але самі відрізняються антифілософським духом, анархічним запереченням філософського розуму. Ще Вол. Соловйов, поєднуючи у своїй особі містику з філософією, помітив, що росіянам властиве приниження розумного

⁴ Істина не може бути національною, істина завжди універсальна, але різні національності можуть бути покликані до виявлення окремих сторін істини. Властивості російського національного духу вказують на те, що ми покликані творити у сфері релігійної філософії.

стрижня. Додам, що нелюбов до об'єктивного розуму однаково можна знайти і в нашому "правому" таборі, і в нашому "лівому" таборі. Тоді як російська містика, за своєю суттю вельми цінна, потребує філософського об'єктивування і нормування на користь російської культури. Я б сказав, що діоніське джерело містики треба поєднувати з аполоніським коренем філософії. Любов до філософського дослідження істини потрібно прищепити і російським містикам, і російським інтелігентам-атеїстам. Філософія є один із шляхів об'єктивування містики; вищою ж і повною формою такого об'єктивування може бути лише позитивна релігія. До російської містики російська інтелігенція відносилася підозріло і вороже, але останнім часом унаслідок повороту, і є побоювання, щоб у цьому повороті не виявилася споріднена ворожість до об'єктивного розуму, рівно як і схильність самої містики утилізувати себе для традиційних суспільних цілей.

Інтелігентська свідомість вимагає радикальної реформи, і вичищувальний вогонь філософії покликаний зіграти у цій важливій справі не малу роль. Усі історичні та психологічні дані вказують на те, що російська інтелігенція може перейти до нової свідомості лише на ґрунті синтезу знання і віри, синтезу, що позитивно задовольняє ціннісну потребу інтелігенції в органічному поєднанні теорії і практики, "правди-істини" і "правди-справедливості". Однак нині ми духовно потребуємо визнання самоцінності істини, в упокоренні перед істиною й у готовності на зречення в її ім'я⁵. Це внесло б освіжаючий струмінь у нашу культурну творчість. Адже філософія є орган само-свідомості людського духу, причому орган не індивідуальний, а надіндивідуальний і собор-

ний. Але ця надіндивідуальність і соборність філософської свідомості здійснюється лише на підґрунті традиції універсальної і національної. Зміцнення такої традиції сприятиме культурному відродженню Росії. Це давно бажане і радісне відродження, [коли] пробудження дрімаючих духів вимагає не тільки політичного вивільнення, а й вивільнення від гнітючої влади політики, тієї емансипації думки, яку дотепер важко було зустріти в наших політичних визволителів⁶. Російська інтелігенція була такою, якою її створила російська історія, у її психічній організації відобразилися огріхи нашої хворобливої історії, нашої історичної влади і вічної нашої реакції. Задавнене самовладдя спотворило душу інтелігенції, поневолило її не тільки зовні, але й внутрішньо, оскільки негативно визначило всі оцінки інтелігентської душі. Проте негоже вільним істотам у всьому завжди звинувачувати зовнішні сили та їх виною себе виправдовувати. Винувата й сама інтелігенція: атеїстичність її свідомості – це провина її волі, [адже] вона сама вибрала шлях людинопоклоніння і цим спотворила свою душу, вбила у собі інстинкт істини. Тільки усвідомлення винуватості нашої умосягненої волі може привести нас до нового життя. Ми звільнимся від зовнішнього гніту лише тоді, коли звільнимся від внутрішнього рабства, тобто покладемо на себе відповідальність і перестанемо в усьому звинувачувати зовнішні сили. Тоді народиться нова душа інтелігенції.

Надійшла до редакції 15.09.2017.
Підписана до друку 26.09.2017.

Переклад проф. Анатолія В. Фурмана
за вид.: Вехи. Из глубины:
Сб. статей о русской интеллигенции и
революции / Н.А. Бердяев, С.Н. Булгаков
и др. – М.: Правда, 1991. – С. 11–30.

⁵ Упокорення перед істиною має велике моральне значення, але не повинно вести до культу мертвої, абстрактної істини.

⁶ Прим. до 2-го вид. Політичне вивільнення можливо у зв'язку з духовним і культурним відродженням і на його засадах.